

Article

Outras miradas críticas á poesía galega de 1975 a hoxe. Algúns casos prácticos

María Xesús Nogueira Pereira
Universidade de Santiago de Compostela*

Keywords

Literary criticism
Contemporary Galician Poetry
Canon
Historiography
Edition

*Palabras
clave*

Crítica literaria
Poesía galega contemporánea
Canon
Historiografía
Edición

Abstract

The aim of this article is to analyse the incidence of criticism in the deconstruction and readjustment of the hegemonic narration of Galician poetry from 1975 to the present day. After some brief considerations on current Galician poetry criticism, the study proposes four case studies to analyse the contribution of voices that have moved away from the dominant discourse in order to qualify, question, and even contradict it. The article selects four areas in which criticism has developed its own corrective function: periodization, consideration of gender and different sexual identities, social poetry and the edition of singular books. The objective of this work is to show the diversity of poetry criticism made in Galicia in recent decades, to prove some of its internal tensions and also its ability to open breaches in the dominant discourse. The article has also been written from my own perspective as both an author and a reader; therefore, it may be read as a fragmentary chronicle and as an exercise in self-criticism.

Resumo

O artigo ten como obxectivo analizar a incidencia da crítica na deconstrución e reaxuste do relato hexemónico da poesía galega desde 1975 até os nosos días. Logo dunhas breves consideracións sobre a crítica galega actual no que á poesía se refire, o traballo analiza, a partir de casos prácticos, a achega daquelas voces que se afastaron do discurso dominante para matizalo, cuestionalo ou en ocasións mesmo contradicilo. O estudo selecciona catro ámbitos nos que a crítica desenvolveu o seu labor de corrección:

*

Traballo desenvolvido no marco do proxecto de investigación PGC2018-093545-B-I00 (MCIU/AEI/FEDER/UE)

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

a periodización, a consideración do xénero e das distintas identidades sexuais, a poesía social e a edición singular. Con este traballo preténdese mostrar a diversidade existente na crítica da poesía feita en Galicia nas últimas décadas, evidenciar algunhas das súas tensións internas e poñer en valor a súa capacidade para abrir fendas no discurso dominante. A perspectiva desde a que está elaborado o estudo non desbota a experiencia, como autora e como lectora, de quen escribe, polo que o texto pode ser lido tamén como unha crónica fragmentaria e como un exercicio de autocrítica.

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

Cuestións previas

Escribir hoxe en día sobre crítica de poesía galega supón esquivar algúns lugares comúns que foron asentando ao longo dos anos e que en ocasións están a deformar a visión de conxunto. Fálase a miúdo da *crítica* como se dun discurso homoxéneo e monolítico se tratase, o que impide ver a súa diversidade, riqueza de matices e tensións internas. Por outra banda, téndense a simplificar tanto os axentes como a súa produción, reducida as máis das veces a simples sentenzas valorativas ás que se lles concede un desproporcionado poder canonizador.

Acostuma a aludirse a unha falta de espazos para a crítica debida tanto ás dificultades económicas experimentadas pola prensa e as publicacións periódicas como, sobre todo, á carencia de políticas institucionais favorábeis á literatura e á cultura galega en xeral. A *migración* das voces críticas non é unha práctica descoñecida nunha cultura na que a condición efémera das publicacións periódicas vén sendo moeda corrente. A eclosión entusiasta de revistas e suplementos literarios nos primeiros anos da década dos oitenta do século pasado, ou a crise da prensa nos arredores da década dos dez do presente son claros exemplos desta inestabilidade. Nos gonzos do milenio, a migración ampliou ademais o seu ámbito aos soportes dixitais, polo que máis que dunha redución talvez teñamos que falar dunha redistribución dos espazos e dun proceso que nos últimos anos se atopa en constante transformación. Neste senso, antes que botar en falta medios para a publicación de crítica literaria, tanto académica como divulgativa, ten interese reparar na escaseza de lugares para a análise, o estudo e o debate desta. Non estou a pensar unicamente no que foi denominado *a crítica da crítica* (Nicolás 2008: 16), non sempre amábel en canto ao ton, senón nun exercicio que vaia desde o desempeño dunha ‘función selectiva e dialéctica’, propiciadora de discusión, á que se referiu Ana Salgado (*apud* Martínez Delgado 2005: 58), até a substitución dunha *crítica vicaria*, lexitimadora de discursos dominantes, por outra ‘de interacción na que a fronteira entre lectores anónimos e críticos *con nome* resulta cada vez máis osmótica e incerta’ (Casas 2008b: 138). A actividade crítica en Galicia segue polo tanto apegada a uns modelos por veces exclusivamente prescritivos, que as novas ferramentas das redes sociais non foron quen de erradicar.

A crítica literaria galega, e cingome xa exclusivamente á de poesía, evidencia ademais un paradoxo no relativo á súa incidencia en dous ámbitos fortemente canonizadores como son a historiografía e a academia. Por unha banda, as particulares características da historia dos estudos literarios galegos concederon á crítica, non só á académica senón tamén á xornalística, un importante papel en canto instrumentos determinantes. O discurso historiográfico e o académico, extremadamente dependente del, déronlle centralidade a unha bibliografía dispersa, conformada por artigos aparecidos non só en revistas especializadas senón tamén na prensa, no labor de periodización e elaboración do canon. Un exemplo referido ás cuestións que serán abordadas neste traballo atopámolo no artigo ‘Dez anos de poesía galega’, de Henrique Monteagudo (1985), citado nunha boa parte das achegas académicas sobre a poesía dos oitenta. A atención que os estudos literarios prestaron a algún destes textos contrasta non obstante co desinterese pola análise, o estudo e o debate dos discursos críticos. As reducidas dimensións da bibliografía existente sobre crítica literaria constitúen unha evidencia da miña afirmación.

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

O obxectivo do presente artigo non é tanto a análise do papel da crítica na construción do relato dominante, como a dalgunhas voces que, nun intento de se afastar das inercias, cuestionaron os seus fundamentos, achegaron matices, restauraron espazos baleiros e repararon noutras formas de expresión poética máis desatendidas. Alén de emprenderen camiños por veces pouco transitados, achegaron cromatismo e riqueza á crítica da poesía galega da etapa que vai de 1975 aos nosos días.¹

Antes de entrar na análise dalgunhas destas vías, que ilustrarei cos correspondentes *casos prácticos*, creo necesario deixar constancia de dúas cuestións previas. A primeira ten que ver coas manifestacións críticas que son obxecto de interese no meu estudo, e que gardan relación todas elas coa esfera pública e coa produción de discursos difundidos a través de diferentes canles. A segunda atangue á posición desde a que estou a escribir estas liñas e que está condicionada pola experiencia como autora e como lectora de textos críticos de poesía ao longo dun cuarto de século. É desde este lugar desde onde afronto a tarefa de identificar *correccións* e *zonas de sombra* na crítica literaria recente. Anticipo polo tanto a subxectividade inevitábel das miñas reflexións ao tempo que pido desculpas polas numerosas autorreferencias que este texto, en boa medida autocrítico, sen dúbida contén.

1

O traballo deixa fóra o ámbito da poesía infantil e xuvenil, onde o incremento da produción crítica neste período foi notorio e merecedor dunha análise de seu.

A periodización da poesía recente

Nas liñas anteriores referíame á centralidade do discurso historiográfico nos estudos literarios galegos. Tal dependencia, sumada a outros factores que non é este o lugar apropiado para analizar, explica a importancia que neles teñen datas e efemérides. A crítica literaria vertebrouse tamén, desde as súas orixes, sobre a historicidade e xerou discursos cunha 'preminencia de obras e autores sobre calquera outro obxecto de investigación', e cunha 'propensión a engarzarse en dispositivos sociais mecánicos de adscrición novamente historicista' até o punto de se converter con frecuencia 'nunha práctica ancilar da historiografía literaria' (Casas 2008a).

Un dos exemplos claros da incidencia dunha crítica con esta orientación atopámolo na periodización da poesía posterior a 1975, tanto na escolla da data fundacional, o ano 1976, como na articulación en dúas etapas ou xeracións, *dos oitenta* e *dos noventa*. O que se acabou canonizando como o relato hexemónico da poesía galega posfranquista foi construído de maneira temperá a partir de textos críticos, fundamentalmente dous artigos (Monteagudo Romero 1985 e Rodríguez Fer 1986) e o limiar dunha antoloxía (Rodríguez Gómez 1986). Estes discursos críticos, contemporáneos ao fenómeno, coincidiron en sinalar o ano 1976 como o dun *cambio de rumbo* que deixaba atrás de maneira definitiva unha estética socialrealista naquela altura trasnoitada, así como en destacar de xeito unánime o papel determinante de dous libros nesa mudanza: *Con pólvora e magnolias*, de Xosé Luis Méndez Ferrín, e *Mesteres*, de Arcadio López-Casanova. Nun traballo publicado no final da década, Claudio Rodríguez Fer pronunciábase con rotundidade sobre o papel destas obras como 'punto de arranque' da poesía galega actual (1989: 250).

A maior parte da crítica e dos estudos galegos, coa súas derivas dirixidas ao ámbito educativo, subscribíron no sucesivo a data fundacional de 1976, aínda que levaron a cabo desde ben cedo un labor de corrección no relativo aos seus protagonistas. Algúns matices viñeron da man de autores de traballos anteriormente citados, como acontece coa reivindicación do

‘Viet Nam Canto’ de Novoneyra, dos poemas de Heriberto Bens e de textos de Arcadio López-Casanova anteriores a *Mesteres* por parte de Rodríguez Fer (1989: 253). Un matiz importante no discurso sobre a chamada *nova poesía galega* foi introducido por Luciano Fernández Martínez (1994) ao reivindicar a voz de Alfonso Pexegueiro e o seu poemario *Seraogna* (1976) no proceso renovador. A nómina de voces implicadas na ruptura foi tamén complementada con referencias vangardistas por Helena González, quen considerou que

1976 marca simbólicamente una nueva etapa poética que recoge en buena medida la mejor tradición del vanguardismo comprometido (y no sólo de las vanguardias históricas) auspiciado por la izquierda galleguista. Aparece el grupo Rompenite, con sus recitales y sus hojas volanderas, y se publica *Con pólvora e magnolias* de Méndez Ferrín y *Seraogna* de Alfonso Pexegueiro (1996-1997: 264).

Coa restauración destes nomes, a crítica foi reaxustando o proceso de cambio xurdido arredor do ano 1976, cuxos pormenores describíñ con detalle no meu primeiro achegamento á *poesía dos oitenta* (Nogueira Pereira 1997).

No referido ao ano fundacional, tan só algunha voz, implicada por outra banda no propio proceso, contradiciu o discurso. Foi o caso de Manuel Forcadela, quen non só propuxo unha data posterior senón que reformulou o catálogo de autores e obras:

Non creo que exista unha ruptura no ano 76, e se existe, haberá que recoñecer que hai outra, e muito mais importante, no ano 80. Ferrín e muito menos Arcadio López Casanova, non romperon nada que non tivese roto Cunqueiro, por pór un exemplo, muito antes. Para min os libros que supoñen a ruptura son *E direi-vos eu do mister das cobras*, de Manolo Vilanova; *A caluga do paxaro*, de Xavier Seoane, e, nun plano ainda mais alto, *Fentos no mar*, de Xavier Baixeras. (*apud* Rodríguez Gómez 1986: 243)

Nos mesmos traballos críticos que fixaron o momento fundacional da poesía galega do posfranquismo asenta a identificación dunha *poesía* (nalgún caso *xeración*) *dos oitenta* que acabará derivando na articulación do período que vai até o final do milenio en dúas décadas, *dos oitenta* e *dos noventa*, presentadas as máis das veces de maneira contraposta. As tensións pola disputa do centro do sistema literario, visibilizadas en intervencións públicas como o coñecido manifesto ‘A poesía: impresións dixitais’ (1996), de Rafa Villar, reforzaron esta periodización que foi tamén obxecto dalgunhas correccións feitas tanto desde o ámbito da crítica como desde o da propia escritura. De entre as primeiras cómpre destacar a advertencia de Arturo Casas (1995) acerca do sentido sociolóxico-cultural, e non biolóxico-positivista, no que se deba utilizar o termo *xeración* (*dos oitenta*).

Outros principios de ordenación do discurso do último cuarto do século xx, como foron a distinción entre unha estética *apolínea* e outra *dionisiaca*, ensaiada por Iris Cochón nunha obra de corte historiográfico (2001), ou a decisión de Isaac Lourido de, ‘esquivando la tentación de recurrir a la caracterización generacional, la cual por otra parte ha dominado en gran medida la historiografía de la poesía en Galicia, [...] señalar una serie de nudos en torno a los cuales se dispone la actividad poética’ (2008: 36-37),

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

non tiveron até o momento continuidade. A periodización en décadas, cos matices e correccións dos que fixen mención máis arriba, estruturan o relato hexemónico da crítica e a historiografía que abordou as últimas catro décadas de produción poética (Tarrío Varela 1993, Vilavedra Fernández 1999, VVAA online).

En traballos panorámicos elaborados en distintos momentos (Nogueira 1997, 2003) ocupeime da maneira na que a crítica foi creando e modulando este discurso dominante. Nun deles, denunciaba como 'a inercia actuou en ocasións no proceso de formación dese discurso crítico, chegando a inmovilizar unha serie de opinións merecedoras dunha revisión' (1997: 88-89). En numerosos textos críticos, e nun exercicio de autocrítica, puxen de manifesto o carácter provisorio co que se debiera manexar a periodización en décadas, á espera de descrições máis sólidas feitas coa debida distancia temporal, ao tempo que puña o foco naquelas fendas abertas por unha crítica disidente que puntualizaba e deconstruía o discurso hexemónico. Non obstante, en todas estas achegas non fun quen polo de agora de sortear un final aberto.

O xénero e a súa (in)visibilización na crítica

A incorporación dunha perspectiva de xénero foi unha das tarefas asumidas e celebradas pola crítica literaria, moi especialmente pola de poesía, no período que estou a tratar. Este proceso, que marchou da man do desenvolvemento dos feminismos e que contou cunha ferramenta de cohesión e difusión tan poderosa como *Festa da palabra silenciada*, emprendeu un labor de reparación do canon das pegadas deixadas pola perspectiva patriarcal desde a que fora construído. A crítica literaria feminista naceu polo tanto cunha decidida vontade de corrección do discurso crítico dominante.

Helena González sinalou como 'o primeiro dos labores comunais da crítica literaria e das escritoras foi a restauración de Rosalía' (2005: 26-27). Esta tarefa foi iniciada nos anos oitenta desde iniciativas que partían tanto do activismo social como da comunidade académica. Os monográficos dedicados á autora de *Cantares gallegos* polo semanario *A Nosa Terra* (1984) e pola revista *Festa da palabra silenciada* (1985), xunto co Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu Tempo (1985) e a publicación das súas correspondentes actas (1986) así o demostran. A contribución do feminismo á restauración da figura de Rosalía e da súa obra foi abordada por min noutro lugar (Nogueira Pereira 2014).

O traballo de revisión do canon rescatou do esquecemento outros nomes, como o de Avelina Valladares (Marco 1984) e o de numerosas autoras de diferentes épocas (Blanco 1991). O subtítulo do catálogo *Libros de mulleres (Para unha bibliografía de escritoras en lingua galega (1863-1992))*, de Carmen Blanco (1994), resulta abondo significativo dunha das direccións da crítica feminista dos anos oitenta e noventa.

Á hora de abordar a construción e contestación de relatos hexemónicos paga a pena detérmonos nun caso paradigmático de canonización e recuperación dunha voz feminina. Trátase de María Mariño Carou (1907-1967), autora canonizada a raíz da publicación do seu único libro en vida, *Palabra no tempo* (1963), e posteriormente esquecida. Nun traballo dedicado á recepción da súa obra chamaba a atención sobre 'a constante atención da crítica a aspectos extratextuais' (Nogueira 2006a: 32), e identificaba dúas accións clave no proceso de restauración da autora: a publicación de

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

2

En opinión de Montse Pena Presas, 'este 2007 resaltou pola cantidade de produción crítica que se centrou na vida da autora nunha literatura carente de tradición bibliográfica e cunha escasa valoración da mesma' (2008: 273).

Verba que comenza (1990), por iniciativa do Concello de Noia e a das *Obras Completas* (1994), por Edicións Xerais de Galicia. A decisión, non exenta de polémica, de lle dedicar o Día das Letras Galegas en 2007 xerou, como vén sendo habitual, unha importante cantidade de materiais críticos, non sempre orixinais.² O discurso hexemónico contou cunha voz manifestamente discrepante, Olivia Rodríguez González, quen contradiciu o tópico da *dinamiteira da fala*, que fora cuñado por Novoneyra para se referir á innovación lingüística da autora, e presentou a imaxe dunha voz 'tan estraña e de tan precaria escrita, que máis que *dinamitada*, parece en fase de agromo'. Nesta liña de argumentación, considerou que a ruptura dos códigos da autora non obedecía a unha vontade de estilo, senón ás 'propias limitacións que produce unha falta absoluta de lecturas ou autodidactismo presente en outros autores'. Desde esta perspectiva, desmontou a lectura dunha María Mariño rupturista e vangardista por 'artificial e superposta' (Rodríguez González 2008: 86). Alén diso, e a respecto da recuperación (tamén institucional) da escritora levada a cabo en 2007, aludiu á influencia no proceso dunha 'nova conxuntura, esta vez feminista e comezada a fraguar xa nos 80 e 90', que 'pretendía catapultar de novo a María Mariño aos cumios do canon' e, en especial, o das

achegas que proveñen da crítica feminista galega, de importante traxectoria na cultura galega e na mediación do seu sistema literario: Carmen Blanco, Pilar García Negro, Helena González e Ana Romaní (que une a isto o seu entusiasmo pola condición de paisana de Mariño). (2008: 87)

Nunha das súas conclusións ao traballo que estou a comentar, Olivia Rodríguez volve insistir na importancia da crítica na construción do discurso hexemónico por ela cuestionado. Estamos polo tanto diante da substitución dun relato que no seu momento fora construído tamén para substituír aqueloutro creado polo patriarcado:

A crítica feminista rompe o proceso canonizador anterior, o da poeta non colonizada. É substitúeo por outro de máis potente efecto: o da muller doente, illada, sometida a unha vida de soedade, que os homes queren moldear, pero que ten voz propia —non importa que sexa imperfecta, semi-analfabeta, ou doente—. É unha muller, e abunda. (2008: 87)

O caso da crítica de Olivia Rodríguez resulta revelador do funcionamento dos mecanismos de corrección tanto do canon como do discurso dominante, e deixa ao descuberto tensións internas no seo da crítica que obrigan a cuestionar visións monolíticas.

Volvendo á lista de tarefas desenvolvidas por unha crítica *feminista e cómplice* desde os anos oitenta (González Fernández 2013: 58), cómpre destacar a aparición dalgunhas relecturas do corpus poético desde unha perspectiva antipatriarcal, como as levadas a cabo por Carmen Blanco en *Nais, damas, prostitutas e feirantas* (1995) ou por María Xosé Queizán en *Misoxinia e racismo na poesía de Eduardo Pondal* (1997). Un repaso das achegas da crítica feminista no que á poesía se refire tampouco pode deixar fóra un libro que forneceu de ferramentas teóricas a moitas das investigacións desenvolvidas con posterioridade. Refírome a *Elas e o paraugas totalizador. Escritoras, xénero e nación* (2005), no que Helena González aborda as relacións sempre

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

3

<http://www.asega-critica.net/p/a-sega.html>

problemáticas entre os dous conceptos mencionados no seu título. Un exemplo de reconsideración, neste caso das visións do imaxinario nacional herdadas, constitúeo o volume *Galiza, un povo sentimental?* (2014), de Helena Miguélez-Carballeira.

A crítica feminista, e non só, resultou tamén fundamental á hora de dar visibilidade ás voces que comezaron a escribir desde os primeiros anos noventa cunha clara conciencia de xénero. Tal fenómeno, seguido desde ben cedo por unha crítica atenta da que cómpre destacar os nomes de Teresa Seara, Marga do Val e de novo Helena González, levou a falar dun verdadeiro *boom de poesía de mulleres*. Os esforzos correctores á hora de delimitar o termo e ponderar cualitativa, pero tamén cuantitativamente, a achega das escritoras á renovación do discurso poético non foron quen de evitar que

what was presented by critics as a liberating exercise in which the woman-object, actively taking possession of the poetic word, becomes the woman-subject, was soon reinterpreted and reinstrumentalized as a tendency to convert parameters such as a gender, age and beauty. (Rábade Villar 2010: 58)

A etiqueta relativa ao xénero acabou desenvolvendo unha función ambigua, de visibilización pero tamén de invisibilización e homoxeneización que non foi allea a modas e intereses editoriais. Sobre os perigos desta *estandarización* da escritura poética das mulleres alertaba a propósito da publicación de *Ortigas*, de Xiana Arias:

Hai xa tempo que deu comezo un proceso de institucionalización do que se chamou *poesía feminina* ou *poesía escrita por mulleres*. As primeiras achegas a esta escritura, vinculadas a miúdo á *poesía dos noventa*, salientaron algunhas actitudes que desde aquela veñen funcionando como tópicos nunha boa parte das aproximacións ao tema: é o caso do erotismo, a provocación, as experiencias biográfico-familiares da infancia e a tantas veces comentada revisión mitolóxica desde unha perspectiva de xénero. Mais estas apreciacións, fundamentais no seu momento para a descrición dun fenómeno saudado como o *boom da poesía de muller*, fomentaron, á forza de se repetiren, visións e horizontes de expectativa da produción das nosas escritoras demasiado reducionistas. (Nogueira Pereira 2007: 135)

Por outra banda, non faltaron advertencias sobre o risco que entrañaba a incorporación ao relato hexemónico dun *boom* que facía visíbeis voces femininas, historicamente silenciadas. Tal acontece nun artigo no que Helena González (2006) chama a atención sobre o eufemismo *tanta visibilidade* aplicado ás mulleres na literatura galega actual.

Facer fronte a unha invisibilidade que non se limita unicamente á omisión de nomes é un dos obxectivos de *A Segá. Plataforma de crítica literaria*, creada en Internet 2013, como se expón no seu manifesto fundacional:

A Segá nace do exercicio de observar un panorama da crítica caracterizado polos silencios das voces das expertas, por lecturas sen explicación da posición, pola falla de análise crítica dos textos das autoras. O tempo é chegado de okupar con enerxía o espazo público para que as lecturas críticas adopten voces ás que non se lles deu ata o momento nin visibilidade nin autoridade.(online)³

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

4

A desigual atención da crítica á
poesía escrita en normativas rein-
tegracionistas merecería tamén un
estudo demorado.

A vontade de intervención e tamén de corrección das lecturas hegemónicas d'A Segra faise patente no propósito de se ocupar de 'textos que se impulsan ás marxes ben co silencio ou ben con lecturas nesgadas e cargadas de bagaxes patriarcais' (online).

Maior invisibilidade aínda que as voces poéticas das mulleres experimentárona os colectivos que practicaban a escritura desde outros xéneros ou identidades sexuais. O afastamento da heteronormatividade na poesía provocou silencios críticos apenas compensados polo sobre esforzo visibilizador dunhas poucas voces que elaboraron traballos de corte panorámico (Callón 2003, Regueira 2008, Hermo 2013), apuntaron liñas de análise (González Fernández 2005) ou se centraron na análise de voces concretas como as de Antón Lopo e Ana Romaní (Filgueiras Fachal 2011, González Fernández 1999-2000).

Nun texto recente dedicado á representación literaria de identidades sexuais non normativas tiven a oportunidade de constatar o papel exercido por 'uma crítica, às vezes desorientada, que demostrou a sua incompreensão em algumas ocasiões e o seu entusiasmo noutras' (Nogueira Pereira 2020).

Os silencios da crítica foron denunciados polos propios creadores. Un exemplo constitúeno as declaracións de Antom Torres Fortes a raíz da publicación de *Sexto fetiche* (2001) nas que afirma que é 'nos mentideiros literarios onde se fala da homosexualidade e do lesbianismo dos escritores galegos máis que das propias obras', e onde se lamenta de que 'cando saíu o libro, e salvando algúns casos, poucos colectivos se fixeran eco do libro, falouse moi pouco malia que era algo novo no panorama literario galego e se se dixo algo foi máis ben no tocante ó emprego do galego lusista, non á temática do libro en si' (*apud* Nogueira Pereira 2020).⁴

Un exemplo de discurso crítico disidente dunha interpretación hegemónica proporciónao o escritor Gonzalo Hermo, que reivindica unha lectura *queer* da poesía de Yolanda Castaño ao tempo que denuncia a incompreensión por parte da crítica maioritaria da súa obra e evidencia o paradoxo de que,

a pesar do éxito de público, verdadeiramente insólito tratándose de poesía escrita en galego, Yolanda Castaño foi menos valorada pola crítica ca outras compañeiras de xeración (vital ou vital e literaria, éme o mesmo), que tendeu a destacar os aspectos máis superfluos da súa produción. Hedonismo, malditismo, narcisismo e outros moitos ismos con que os críticos quixeron adobiala e que din ben pouco do miolo da súa obra. (Hermo 2013; online)

O desenvolvemento das teorías de xénero, non unicamente as *queer*, deu lugar a unha crítica literaria emerxente no ámbito académico concibida co obxectivo de reparar silencios e superar inercias e paradigmas herdados. Un exemplo constitúeo un artigo no que Ánxela Lema París leva a cabo unha interesante análise da recepción da poesía erótica que pretende 'estudar que espazos ocupan as identidades sexuais non-normativas dentro do sistema poético galego a partir dos discursos que constrúe a crítica literaria actual' (2018: 48). Alén dunha reflexión sobre a maneira na que o imaxinario heteronormativo está a condicionar a recepción, a autora procura exercer unha función correctora e rexeneradora da crítica que permita

relermos aquelas obras que, en principio, non puideron lerse desde un punto de vista máis rupturista e transgresor debido á forte influencia

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

do imaxinario heteronormativo durante o proceso de lectura, coa finalidade de ofrecerlles unha nova vida e sacar á luz os significados que ficaron latentes nelas. (Lema París 2018: 63)

Construída desde o seu inicio cunha vontade correctora do discurso oficial do patriarcado e da heteronormalidade, a crítica feminista e aquela que se ocupou da visibilización e do estudo doutras identidades sexuais exerceu un labor de reparación constante da crítica hexemónica.

Os discursos sociais e a (súa) crítica

Na construción do discurso crítico sobre a poesía galega contemporánea do período democrático, as etiquetas *social* e *civil* desempeñaron funcións que excedían a mera descrición. Os traballos nos que se fundamentaba o cambio de paradigma no discurso poético botaban a vista aos últimos anos da ditadura para sinalar a publicación da antoloxía *Os novísimos da poesía galega* (1973), de María Victoria Moreno Márquez como baliza que marcaba o final da estética socialrealista. Estas voces atribuían a *Con pólvora e magnolias e Mesteres* o mérito de ‘liquidaren a poesía social epigonal’ (Rodríguez Gómez 1986: 14), aclarando que os seus autores ‘fixeron poesía social pero sen caer nas convencións e servilismos de escola’ (Rodríguez Gómez 1986: 15).

Ao tempo que a superación do socialrealismo como escola marcaba o inicio da renovación da poesía galega, a temática social desaparecía dos trazos que caracterizaban a *poesía dos oitenta* e que Luciano Rodríguez Gómez, no seu estudo pioneiro, resumía en: 1) culturalismo, 2) amor —erotismo— e sensualidade, 3) preocupación polos aspectos formais, 4) preocupación pola lingua, e 5) tradición e modernidade (1986: 28-29).

Á función delimitadora adheríronse nalgunhas descrições connotacións valorativas, como se pode apreciar no comentario no que Luciano Rodríguez Gómez e Teresa Seara afirman que ‘os poetas dos 80 son os que rompen definitivamente co socialrealismo e *elevan* a nosa poesía a *alturas universais*’ (Rodríguez Gómez e Seara 1997: 10; as cursivas son miñas). Discursos desta natureza, que volvían atribuír valores pexorativos á poesía cívica, contextualizábanse nunha *ilusión de normalidade* (Nogueira Pereira 1997) que estaba no fondo de interpretacións como a de Xosé Luís Axeitos:

Os poetas actuais, por primeira vez, non senten como esencial esa responsabilidade [órfica e redentora]. Aínda sabedores de que a poesía fai patria, non poñen a creación ó servizo dunha historia reivindicativa. (Axeitos 1993: 33)

Esta visión dunha poesía dos oitenta carente de versos civís foi corrixada por unha crítica que, alén de denunciar o silenciamento crítico dos ‘novos discursos sociais’ construídos por Afonso Pexegueiro, Pilar Pallarés, Víctor Vaqueiro, Xosé María Álvarez Cáccamo ou Chus Pato (Nogueira Pereira 1997: 83), advertía que

o tan deostado culturalismo, mesmo no grupo dominante, non renuncia á tematización da nación (Iembren o atlantismo), senón unicamente á poesía de circunstancias e ó suxeito-bardo baluarte e garante da enciclopedia marxinal. (Cochón Otero 1998: 720)

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

Nun traballo de corte historiográfico sobre a poesía dos oitenta, considerei necesario determe, aínda que for brevemente, na poesía social para lembrar que ‘non desaparece de forma definitiva do panorama literario’ e para proporcionar unha caracterización que se baseaba nos seguintes trazos: a) herdo de Ferrín; b) maior coidado da forma, a respecto do socialrealismo; procura de novas fórmulas expresivas; c) combinación da temática social con outros temas universais. Nesa descrición identificaba tamén algúns motivos frecuentes que viñan pasando desapercibidos nunha boa parte dos discursos críticos, como eran Galicia, o traballo e a temática obreira, a épica galega e os contidos políticos: o nacionalismo, o marxismo, o anarquismo e a utopía libertaria, o atlantismo (Nogueira Pereira 2001: 308-310).

A función baliza da poesía social volveu evidenciarse nas primeiras achegas á poesía dos 90, que explicaban como as autoras e os autores ‘abren os seus versos ao compromiso con causas contemporáneas a eles e ao lector: movementos ecoloxistas, antimilitarismo, denuncia do consumismo estéril da sociedade finisecular’ (Rodríguez Gómez & Seara 1997: 10). A reivindicación de Galicia e dunha temática civil eran identificadas por Helena González (1997: 6-7) como unha das *rotas* seguidas polas voces poéticas da década dos noventa. Pola súa banda, Iris Cochón destacaba a ‘proliferación de composicións que teñen a Galicia como estímulo ou asunto principal’ no treito que vai de 1985 a 1998 (Cochón Otero 1998: 718).

Dos exemplos expostos é posíbel extraer conclusións que apuntan, por unha banda, cara á rixidez e o reduccionismo na utilización dos termos *social* e *civil* cunha función periodizadora e, por outra, cara ás sospeitas que ten xerado a poesía social e política e que levaron en numerosas ocasións ao seu silenciamento crítico. Un exemplo desta ocultación é o que pon de manifesto María do Cebreiro Rábade a propósito de Chus Pato, ‘whose critical reception by feminist critics often silenced or minimized the importance of ideologems linked to political independence, central in her conception of the poem’ (2010: 57), e que semella corroborar a advertencia de Iris Cochón de que ‘toda literatura política produce desconfianza’ (1998: 717).

O reduccionismo e a tendencia ao receo tiveron unha importante repercusión nos procesos canonizadores e na construción do discurso historiográfico. É por iso polo que creo oportuno recuperar, dada a súa operatividade en canto mecanismo corrector, a identificación na literatura que viu a luz desde finais dos anos setenta dunha *escrita arredista* que, fronte á *escrita da normalidade*, ‘toma conciencia da realidade e tenta construír un discurso literario combativo e ideoloxizado, vencellado á independencia de Galicia, política e culturalmente’ (González Fernández 1997: 48).

En sintonía co recoñecemento desta literatura arredista, que rectifica e matiza o discurso dominante da normalidade, está o deslinde de dous camiños na representación da nación, o que ‘perpetúa a presentación discursiva do problema galego desde unha estética de resistencia non sempre actualizada’ e o que ‘ensaia a disolución crítica das representacións e as concepcións culturais que alentaban boa parte da nosa representación’ (Cochón Otero 1998: 729). A esta última referiuse Isaac Lourido, nun intento de innovación terminolóxica, como *reconfiguración do imaxinario literario galego* (2008: 38).

Nun traballo dedicado ao estudo da representación dos conflitos na poesía galega dos tres primeiros lustros do novo milenio (Nogueira Pereira 2016) salientaba a proliferación de textos poéticos que abordaban preocupacións sociais e políticas, e apuntaba, como trazo diferencial a respecto dunha boa parte das poéticas anteriores, a contemporaneidade dos conflitos representados e a ampliación dos marcos xeopolíticos destes. A lectura da poesía

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

social foi enriquecida ademais pola crítica ao incorporar outras perspectivas de análise. Un caso salientábel é o da preocupación polo medio ambiente e a ecoloxía (Palacios González 2005, 2011; Palacios González e Nogueira Pereira 2014).

O discurso crítico sobre a poesía do novo milenio suxeriu ademais a oportunidade de intervir na periodización para incorporar a ela, como elemento vertebrador, o afundimento do Prestige, no ano 2002 (Nogueira Pereira 2011). Nesta liña pronunciárase a escritora e crítica Marta Dacosta ao afirmar que ‘entre dúas catástrofes, a do Casón e a do Prestige: nace e medra unha xeración literaria’ (2005: 121). Pola súa banda, Montse Pena Presas chamou a atención sobre a viraxe cara ao social experimentada pola poesía nun comentario no que postula que

o Prestige actúa na poesía galega como unha baliza que marca o nacemento dunha nova conciencia social promovendo opcións temático-repertoriais que apostan polo cívico e polo comprometido. A poética social volve contar en Galiza cun novo pulo. (2011: 67)

Estas observacións non conseguiron polo de agora reconfigurar unha periodización herdada asentada en boa medida na presenza ou ausencia de poesía social. Tampouco as reformulacións e precisións que a crítica leva feito sobre a estética social(realista), cívica e política foron quen de eliminar por completo adherencias negativas do discurso dominante nin iluminar debidamente os ángulos mortos da escritura poética.

Fóra de colección

Semella unha obviedade afirmar que, agás excepcións, a crítica de poesía se centrou en edicións ao uso, é dicir, libros publicados dentro de coleccións de editoras convencionais, con todos os matices que cumpra facer —que non son poucos— nun sistema editorial como o galego. O valor simbólico das empresas editoras e as súas canles de distribución garanten unha circulación moitas veces precaria que permite no entanto a chegada dos exemplares aos axentes da crítica e aos medios de comunicación.

A afirmación que acabo de facer amósase non obstante susceptible de matización se se ten en conta a emerxencia de edicións de autoría propia a partir de 1976. O que era unha práctica coñecida na poesía galega tivo no período da transición e a democracia momentos de especial intensidade. Tal aconteceu nos últimos anos da década dos setenta, coas experiencias editoriais de Rompente como facho; nos comezos da dos oitenta, con exemplares que experimentaban graficamente e se achegaban ao artesanal, como *Tigres de ternura* (1982) de Claudio Rodríguez Fer, *Perdendo o tempo que fuxe como Xoán Sebastián Bach* (1983) de Paulino Vázquez, e *O pabellón das hortensias azuis* (1983) de Afonso Pexegueiro; ou o primeiro lustro dos noventa, no que apareceron *Uránia* (1991) de Chus Pato, *Persianas, pedramol e outros nervios* (1992) de Fran Alonso, *Fascinio* (1995) de Chus Pato ou *Pornografía* (1995) de Lupe Gómez, por cinguirme só a unha listaxe de exemplos cuxa continuidade perdura até hoxe en día.

Fóra dalgún caso, como os mencionados *Fascinio* e *Pornografía*, a produción crítica tanto inmediata como posterior sobre estes libros foi escasa, até o punto de quedaren moitos deles no esquecemento. Alén da incidencia destas omisións nos procesos de canonización, mitigadas algunhas delas por

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

relecturas e reedicións e discursos revisionistas —Chus Pato talvez sexa o caso máis significativo—, o silencio crítico sobre aquelas edicións que se situaban fóra da convención supuxo unha importante perda de memoria gráfica, e tamén de información relevante para unha historia editorial da poesía galega contemporánea que está por escribir. No discurso historiográfico dominante introducíronse con todo pequenas rectificacións que ponderaban o labor destas iniciativas. Así acontece na explicación que Yolanda Castaño achega, entre parénteses, no capítulo da *Historia da Literatura* que dedica á promoción dos noventa: ‘As principais editoriais do país pecháranlle as portas a aquela ópera prima de Lupe Gómez [*Pornografía*] que acabaría autoeditándose ata ver esgotar os seus exemplares’ (Castaño: online)

Nun traballo dedicado ás iniciativas alternativas a propósito da colección Letras de Cal, reflexionaba sobre como unha ‘visión normalizada e relativamente homoxénea da poesía dos oitenta, tamén no que se refire ao panorama editorial, eclipsou algunhas experiencias de carácter alternativo que tiveron lugar nestes anos á marxe das grandes canles de difusión’ (Nogueira Pereira 2000: 16). Logo de reparar no fenómeno da autoedición, centrábame en dous proxectos alternativos emprendidos na década dos noventa: Edicións do Dragón e Letras de Cal. O primeiro, a pesar da súa distribución restrinxida, foi elevado a unha categoría *xeracional* —A Xeración do Dragón das Letras— por Marta Dacosta, quen lembrou que se trataba dunha ‘iniciativa que procuraba dar saída á necesidade de expresión’ (Dacosta 2005: 124). Unha consideración semellante fai Yolanda Castaño ao mencionalo, nunha achega de corte historiográfico, dentro dos esforzos dos membros da promoción por conseguir ‘a visibilidade que parecía tardar en concederlle unha promoción tan encomiada como a dos oitenta’ (Castaño: online).

Maior repercusión crítica que as carpetas de poesía tivoa o proxecto editorial Letras de Cal, obxecto do artigo ao que antes me referín e dun estudo elaborado con metodoloxía sistémica (Louzao 2006). Ademais da contextualización da iniciativa no campo literario dos oitenta, a voz crítica de Mario Regueira situou este e outros proxectos de autoxestión e autoedición nunha literatura cunhas características propias derivadas en gran medida do seu reducido tamaño:

Se por unha banda isto exerce o seu influxo negativo en moitos aspectos e afecta elementos tan dispares como a crítica, o mercado editorial ou os lectores, tamén é certo que neste caso concreto esa extrema intercomunicación funciona como un potenciado de acción colectiva. Un grupo de catorce escritores e escritoras que inicie un proxecto editorial ou de difusión ten un peso porcentual moi superior ao que tería en calquera outro sistema, e non faltan exemplos que o corroboren. Unha editora pequena e autoxestionada, por poñer un exemplo non exclusivo da miña idea de grupo, non pasaría noutros lugares dunha simple anécdota ou dunha rareza, pero no noso contexto pode catapultar un cambio que as grandes editoras foron incapaces de realizar, de dar prioridade aos xéneros máis descoidados por estas e dar aos discursos subalternos unha relevancia inesperada. (Regueira 2005: 21)

Foron varias as ocasións nas que dediquei liñas críticas a obras de edición singular como o libro-obxecto *Futuro: bolsa de mareo* (2004) da Corporación Semiótica Galega; o poemario de factura artesanal *Escura e*

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

transparente (2006), de Baldo Ramos; *Facer Merzbau ou non posible* (2007), de David e Estevo Creus, que combina os formatos libro, autocolante e DVD; ou *Apuntamentos para un cuarto confuso e cambiante* (2009), da colección senlleira Bourel. Con estas escollas pretendín dar visibilidade a obras que corrían o risco da desatención por se tratar de produtos pouco convencionais e de 'formas de expresión ás que o lector común non está demasiado afeito, tanto pola falta de propostas no escenario galego como pola súa escasa difusión' (Nogueira Pereira 2005: online). Nas liñas que abordei estas obras reflexionei tamén sobre como 'a historia da poesía galega das últimas décadas terá que dedicar nalgún momento algunhas páxinas ao seu envoltorio externo, é dicir, a aspectos materiais e plásticos como a capa, a portada, a tipografía ou a ilustración', e ponderei o papel das edicións singulares a miúdo ausentes nos discursos críticos e historiográficos, relegadas ás marxes polas dinámicas do mercado:

A profesionalización da edición galega, nun lento camiñar cara á normalización cultural, homoxeneizou, como era de agardar, as coleccións de poesía das principais editoras, de xeito que, malia o coidado dalgunha delas, o espazo para a singularidade quedou considerablemente reducido e, agás excepcións, relegado á edición do autor. Tal proceso foi o prezo inevitábel dunha transformación necesaria no mercado editorial galego. (Nogueira Pereira 2006b: online)

Estas advertencias, e outras feitas na mesma liña, pretendían evidenciar o silencio crítico existente arredor daquelas edicións que, ou ben aparecen fóra das canles editoriais convencionais, ou ben se diferencian polo seu paratexto externo. Alén diso, tiñan como obxectivo, se non contradicir, si matizar o discurso da normalidade tamén no ámbito editorial. Nesta cuestión volven resultar oportunas as reflexións de Mario Regueira sobre as edicións de autor como indicio do 'peso simbólico fundamental' da poesía na cultura galega:

Non só contamos con algunhas das editoras que máis poemarios publicaron de toda Europa, senón que a porcentaxe de libros, premios e posibilidades de edición é, a todas luces, enorme para a lingua minorizada dun país de menos de tres millóns de habitantes. É unha intuición que se reforza a pouco que nos acheguemos á creación non canonizada: o interese que xeran os obradoiros de poesía, a poesía na rede ou aquela á que non temos acceso, pois acontece no ámbito privado. Tamén se contabilizamos as frecuentes edicións de autor dedicadas ao eido poético. (Regueira 2020: 22)

A particularidade á que se refire Regueira debera estenderse ao meu entender tamén aos fanzines, edicións fóra de colección, edicións artesanais e outros produtos que a miúdo quedan excluídos do discurso crítico dominante.

Conclusiones

O carácter excesivamente prescritivo da crítica literaria galega, a falta de espazos para o debate e a mutua dependencia entre esta disciplina e a historiografía conferiron aos seus discursos un certo inmovilismo. Nese senso,

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

son numerosos os exemplos nos que as inercias marcadas polas primeiras análises son asumidas e reiteradas en traballos posteriores. A escaseza de estudos sobre a propia crítica impide unha reflexión que mitigue estas dinámicas.

No que respecta á poesía do período que vai de 1975 até o momento no que isto escribo, é posíbel identificar unha serie de ámbitos nos que algunhas voces críticas se afastaron destas inercias para rectificar ou mesmo cuestionar o relato dominante, e para identificar zonas que non foran aínda suficientemente iluminadas. Así acontece coa periodización da poesía galega posterior ao final da ditadura, tanto a súa data e obras fundacionais, todas elas matizadas pola crítica, como a súa organización en décadas que, a pesar de ser discutida, segue rexendo hoxe en día os estudos literarios. Outro ámbito no que se percibe vontade de revisión dos discursos previos é o relativo ao xénero, onde o papel da crítica de signo feminista resultou fundamental para recuperar nomes nun relato historiográfico escrito polo patriarcado. Nos últimos anos, algunhas voces críticas implicáronse en dar visibilidade tamén a aquela poesía que representaba identidades sexuais non normativas, e que fora historicamente ignorada, cando non incomprendida. Esta crítica, que procura un distanciamento dos discursos oficiais, matizou tamén a consideración da poesía social, desde a súa utilización como baliza na delimitación de etapas até a súa consideración pexorativa e o seu silenciamento. Por último, tampouco cómpre esquecer o papel daquela crítica que visibilizou a poesía que se afasta, polas súas características editoriais, da norma: edicións de autoría propia, libros-obxecto e, en xeral, produtos non convencionais.

A pesar dunha forte tendencia a seguir as liñas marcadas polos textos críticos inaugurais, voces como as que aquí se abordaron a modo de exemplos de casos prácticos conseguiron achegar matices que deconstruíron e reaxustaron os relatos dominantes. Con maior ou menor éxito, os camiños abertos nas marxes dos discursos hexemónicos permiten apreciar un panorama máis complexo e dinámico da crítica de poesía na literatura galega.

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

Obras citadas

- ÁLVAREZ, Rosario, Anxo ANGUEIRA, María do Cebreiro RÁBADE e Dolores VILAVEDRA, coords., 2014. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada* (Santiago: Consello da Cultura Galega).
- AMARELO MONTERO, Daniel, ed. 2020. *Nós xs inadaptadxes. Representacións, desexos e historias LGBTIQ na Galiza* (Santiago: Através).
- AXEITOS, Xosé Luis, 1993. 'A poesía nos últimos trinta anos', *Colóquio. Letras* 138: 163.
- BLANCO, Carmen, 1991. *Literatura galega da muller* (Vigo: Xerais).
- , 1994. *Libros de mulleres (Para unha bibliografía de escritoras en lingua galega, 1863-1992)* (Vigo: Edicións do Cumio).
- , 1995. *Nais, damas, prostitutas e feirantas* (Vigo: Xerais).
- BOGUSZEWICZ, María, Ana GARRIDO GONZÁLEZ e Dolores VILAVEDRA, eds., 2018. *Identidade(s) e xénero(s) na cultura galega: unha achega interdisciplinaria* (Varsovia: Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos).
- CALLÓN, Carlos, 2003. 'Da sátira ó orgullo. Itinerario homosexual pola Literatura galega', *Galicia Hoxe. 'Revista as Letras'* 472, 4 xuño 2003.
- CASAS, Arturo, 1995. 'Perante o tempo escrito. A indagación poética de Álvarez Cáccamo', *A Trabe de Ouro* 22: 201-208.
- , 2008a. 'A crítica académica da literatura galega: perspectivas e propostas', en Eyré, Nogueira & Rodríguez 2008: 29-40.
- , 2008b. 'Redes, interacción lectora e continuum crítico', en Eyré, Nogueira & Rodríguez 2008: 137-140.
- CASTAÑO, Yolanda, online. 'Poesía entre dous séculos'. *Historia da Literatura Galega*. Asociación Sócio-Pedagóxica Galega. <http://literaturagalega.as-pg.gal/index.html>
- COCHÓN OTERO, Iris, 1998. 'Dicción, contradición e nación: a incorporación do mundo no discurso poético último', *Grial* 140: 717-730.
- , 2001. 'A poesía de fin de milenio: O reaxuste dos anos noventa', en Darío Villanueva (coord.), *Galicia. Literatura*, tomo XXXIII, *A literatura desde 1936 ata hoxe: poesía e teatro*: 365-417 (A Coruña: Hércules de Edicións).
- DACOSTA, Marta, 2005. 'A Xeración do Dragón das Letras. A literatura galega ante o século XXI', en *Entre dous séculos. III Encontro de Novos Escritores/as*: 121-127 (s. l: AELG).
- DOMÍNGUEZ PRIETO, César e Manus O'DUIBHIR, eds., 2014. *Contemporary Developments in Emergent Literatures and the New Europe* (Santiago: Servizo de Publicacións da USC).

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a hoxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

EYRÉ, Xosé Manuel, María Xesús NOGUEIRA & Olivia RODRÍGUEZ, eds., 2008. *A crítica literaria galega* (s.l.: AELG, Sección de Crítica).

FERNÁNDEZ HERRERO, Beatriz, Elena FREIRE PAZ e Xaquín FERNÁNDEZ CAMPOS, eds., 2016. *A crise de Occidente* (Lugo: Axac).

FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Luciano, 1994. 'Alfonso Pexegueiro, a liberdade da linguaxe exiliada', *A Trabe de Ouro* 20: 521-532.

FILGUEIRAS FACHAL, Paulo, 2011. 'De nómades e sedentarios. Desexo e identidade na poesía de Antón Lopo', *Boletín Galego de Literatura* 45: 175-195.

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Helena, 1996-1997. 'Poesía gallega desde 1975 hasta hoy: entre la palabra y la realidad', *Revista de lenguas y literaturas castellana, gallega y vasca* 5: 263-276.

—, 1997. 'A poesía galega dos noventa e a reacción contra a poesía dominante', *O Correo Galego, Chineses* 3, 3 xaneiro 1997: 3-7.

—, 1999. 'Poesía: bos comentarios e modelos diversos', *Anuario de Estudios Literarios Galegos*: 1998, 261-269.

—, 1999-2000. 'Tres argumentos para di/versificar as identidades de xénero: Arden, Pronomes e Lob*s', *Lectora* 5-6: 89-95.

—, 2005. *Elas e o paraugas totalizador. Escritoras, xénero e nación* (Vigo: Xerais).

—, 2006. 'Anatomía de tanta visibilidade', *Madrygal* 9: 69-72.

—, 2013. 'Complicidades y silencios. Literatura y crítica feminista en Galicia', *Sociocriticism* 28: 53-89. <https://revistaseug.ugr.es/index.php/sociocriticism/article/view/2392>

HERMO, Gonzalo, 2013. 'Rostros marondos ou sobre como reler a poesía erótica dos 90', *Proxecto Derriba*, <http://proxectoderriba.org/rostros-marondos-ou-sobre-como-reler-a-poesia-erotica-dos-90/>

LEMA PARÍS, Ánxela, 2018. 'Sobre ruptura(s) coa heteronormatividade e (homo)erotismo na poesía galega', en Boguszewicz, Garrido González e Vilavedra: 56-65.

LOURIDO, Isaac, 2008. 'La poesía gallega actual. Una visión panorámica', *Galerna* VI: 29-41.

LOUZAO OUTEIRO, Miguel, 2006. *'Letras de Cal' na produción poética galega dos 90* (Santiago: Laivento).

MARCO, Aurora, 1984. 'Escritoras galegas do XIX. Lembranza de Avelina Valladares', *Grial* 84 : 213-226.

MARTÍNEZ DELGADO, Verónica, 2015. 'Visión de xénero na crítica literaria galega feita na Galiza', *Madrygal* 18: 57-59.

*Outras miradas críticas á
poesía galega de 1975 a boxe.
Algúns casos prácticos*
María Xesús Nogueira
Pereira

MIGUÉLEZ-CARBALLEIRA, Helena, 2014. *Galiza, um povo sentimental? Género, política e cultura no imaginário nacional galego* (Santiago: Através).

MONTEAGUDO ROMERO, Henrique, 1985. 'Dez anos de poesía galega', *Grial* 89: 270-293.

NICOLÁS, Ramón, 2008. 'A crítica xornalística da literatura galega', en Eyré, Nogueira & Rodríguez 2008: 13-26.

NOGUEIRA PEREIRA, María Xesús, 1997. 'Poesía galega dos oitenta', *Boletín galego de literatura* 18: 57-84.

___, 2000. 'Espacios para a palabra no solpor do milenio. Crónica de Letras de Cal', *Madrygal* 3: 59-66.

___, 2003. 'A poesía galega actual. Algunhas notas necesariamente provisórias para un estado da cuestión', *Madrygal* 6: 85-97.

___, 2005. 'Para iconoclastas e nostáxicos', culturagalega.org, lg3, http://culturagalega.gal/lg3/extra_recension.php?Cod_extrs=626&Cod_prsa=&Cod_prdccn=508

___, 2006a. 'María Mariño Carou: Un fenómeno de recepción', *Festa da palabra silenciada* 21: 32-42.

___, 2006b. 'Sintaxe de sombras', culturagalega.org, lg3, http://culturagalega.gal/lg3/extra_recension.php?Cod_extrs=895&Cod_prdccn=636

___, 2007. 'Algo parecido á liberdade', *Grial* 175: 135.

___, 2014. 'Da restauración da escritora á reformulación do pacto. Rosalía de Castro á luz do feminismo', en Álvarez, Angueira, Rábade e Vilavedra 2014: 778-791.

___, 2016. 'Escribir despois de Auschwitz. Apuntamentos sobre conflitos e discursos sociais na poesía galega actual', en Fernández Herrero, Freire Paz e Fernández Campos: 121-138.

___, 2020. 'Outros desexos, outras palabras. A representación de identidades sexuais não-normativas na literatura galega contemporánea', en Amarelo Montero: 31-44.

PALACIOS GONZÁLEZ, Manuela, 2005. 'How green was my walley: the critique of the picturesque by Irish and Galician women poets', *Feminismo/s* 5: 157-175.

___, Laura LOJO & María Xesús NOGUEIRA, eds., 2010. *Creation, Publishing, and Criticism: The Advance of Women's Writing* (New York: Peter Lang).

___, 2011. 'Landscape in Irish and Iberian Galician poetry by Women Authors', *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 13.5, <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1905>

___ & María Xesús NOGUEIRA PEREIRA, 2014. 'Endangered Landscapes: Poetic Interventions in Ireland and Galicia', en Domínguez Prieto e O'Duibhir: 185-205.

PENA PRESAS, Montse, 2008. 'Letras galegas "María Mariño". Unha análise da recepción da obra da poeta', *Lectora* 14: 269-284.

___, 2011. "Os grupos poéticos despois de Letras de Cal: entre a resistencia e a anovación", *Boletín Galego de Literatura* 4: 65-77.

QUEIZÁN, María Xosé, 1998. *Misoxinia e racismo na poesía de Pondal* (Santiago: Laidvento).

RÁBADE VILLAR, María do Cebreiro, 2010. 'Critical Styles: A Look at the Functions of Galician Feminism Criticism', en Palacios, Lojo & Nogueira: 55-63.

REGUEIRA, Mario, 2005. 'Xeografía imposíbeis', en *Entre dous séculos. III Encontro de Novos Escritores/as*: 19-21 (s. I: AELG).

___, 2008. 'Por unha literatura maronda'. *Galicia Hoxe*, 3 de outubro: 33.

___, 2020. 'A vida das cidades', *Sermos Galiza* 385: 22.

RODRÍGUEZ FER, Claudio, 1986. 'Nueva poesía gallega', *Cuadernos del Norte Monografías* 3: 198-109.

___, 1989. 'O texto na historia da literatura: Ferrín e Arcadio no cambio de rumbo de 1976'. *Poesía galega: metodoloxía e crítica*: 249-274 (Vigo: Xerais).

RODRÍGUEZ GÓMEZ, Luciano, 1986: *Desde a palabra doce voces. Nova poesía galega* (Barcelona: Sotelo Blanco).

___ & Teresa SEARA, 1997. *Para saír do século. Nova proposta poética* (Vigo: Xerais).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Olivia, 2008. 'María Mariño no sistema literario galego. Reflexións críticas', *Madrygal* 11: 83-89.

VILLANUEVA, Darío (coord.), 2001. *Galicia. Literatura*, tomo XXXIII, *A literatura desde 1936 ata hoxe: poesía e teatro* (A Coruña: Hércules de Edicións).

VV. AA., *Historia da Literatura Galega*, AS-PG, <http://literaturagalega.as-pg.gal/>